

УДК 378+371.3+155.2+153.8

Олексій Листопад

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри дошкільної педагогіки Державного
закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ФЕНОМЕН ТВОРЧОСТІ: МОТИВАЦІЇ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОСОБИСТІСНІ РИСИ ТВОРЦІВ

Проаналізовано особливості творчої особистості. Висвітлено характерні проблеми мотивації творчої діяльності. Експериментально визначено основні якості вчителя, що сприяють успішній творчій діяльності. Експериментально проаналізовано найбільш популярні методики розвитку творчої особистості.

Ключові слова: творчість, творча особистість, мотивація творчості.

Проанализированы особенности творческой личности. Отражены характерные проблемы мотивации творческой деятельности. Экспериментально определены основные качества учителя, которые способствуют успешной творческой деятельности. Экспериментально проанализированы наиболее популярные методики развития творческой личности.

Ключевые слова: творчество, творческая личность, мотивация творчества.

The features of creative personality are analysed. The characteristic problems of motivation of creative activity are reflected. Basic qualities of teacher are experimentally certained which are instrumental in successful creative activity. The most popular methods of development of creative personality are experimentally analysed.

Key words: creation, creative personality, motivation of creation.

Процеси демократизації і гуманізації суспільства створюють можливість вибору шляхів життєдіяльності його членів, сприятливі умови для творчості кожного, тому що у цивілізованому суспільстві розвиток особистості, її творчих можливостей є самоціллю всіх суспільних відносин. Творчість є родовою властивістю людини і людства в цілому, однак у різні історичні епохи вони реалізуються різною мірою. Дослідженням сутності творчості, умов її розвитку та інших аспектів займалися і займаються різні науки, в тому числі філософія, психологія та педагогіка. Платон, наприклад, відносив до творчості все, створене

людиною. Творчість у античній культурі мала дві форми: божественну (акт створення космосу) та людську (мистецтво, ремесло). В християнській культурі середніх віків перетинаються дві тенденції розуміння творчості – теїстична, яка розвилась з релігії та пантеїстична – з античної філософії.

У новий час, коли творчість перейшла в стадію «дієво-перетворюючого» знання, виникла необхідність не лише констатувати наявність творчих актів, осяянь, але і вивчати сам механізм творчості, проникати в його природу. Серцевину творчості і найбільш значиму його частину з точки зору психології і педагогіки представляє процес, що відбувається у середині суб'єкта творчості – людині. Визначенням і осмисленням сутності творчості займалися такі відомі філософи: Г. В. Ф. Гегель, Л. Фейєрбах, Ф. Г. Шеллінг, та інші.

Один з найвидатніших філософів ХХ сторіччя основоположник екзистенціалізму Микола Олександрович Бердяєв наголошував, що творчість людини є не її вимогою, а дарунком Бога, її (людини) правом і обов'язком. Із цього випливає, що до творчості здатна кожна людина, життя якої наповнене елементарними формами праці [2]. Визначенню поняття творчої особистості у філософській, педагогічній та психологічній літературі приділяється багато уваги (Б. Г. Ананьєв, В. І. Андрєєв, Ю. К. Бабанський, С. М. Бондаренко, Р. М. Грановська, В. А. Кан-Калик, Я. О. Пономарьов, Н. Ф. Талізін, В. А. Цапок та інші). Велику увагу розробці даної проблеми приділяли Н. А. Бердяєв, В. А. Бухвалов, І. Г. Геращенко, В. І. Загвязинський, А. К. Маркова, Н. Д. Нікандров, С. А. Рубінштейн, Л. І. Рувинський, С. О. Сисоєва, та інші. Метою даної статті є аналіз психолого-педагогічні особливості творчої особистості: особистісні риси творців, мотивація творчої діяльності.

У ранньому періоді досліджень творчості основним джерелом здобуття відомостей про протікання творчого процесу і особливості творчої особистості були біографії, автобіографії, мемуари, що містять спогади великих учених, винахідників, творців. Найбільш істотні ознаки творчої особистості були виявлені на основі аналізу і узагальнення цих даних. До перцептивних та інтелектуальних особливостей творчих особистості відносилися здібність до високої напруженості, концентрації уваги, вразливість, сприйнятливність, інтуїція, могутня фантазія, дар передбачення, обширність знань. До характерологічних – ухилення від шаблону, оригінальність, ініціативність, завзятість, висока самоорганізація, велика працездатність. Пізніше для вивчення якостей творчої особистості стали розроблятися спеціальні тести. Проводилися спеціальні обстеження і опити шахістів, винахідників, учених.

З часом дослідники творчості стали використовувати й інші методи здобуття інформації про протікання творчого процесу, ставилися експерименти, результати яких ретельно фіксувалися і аналізувалися. Йшов процес формування «емпіричного» типа знання. У сучасний період

ще гостріше виникла необхідність вивчати творчу діяльність людини – у зв'язку з потребою управляти творчим процесом, направляти його на вирішення тих або інших сучасних проблем. Питання про моделювання і дослідження процесу творчості не дає спокою ученим, що займається дослідженнями природи, суспільства і людини, практикам, які створюють технічні пристрої, навчають дітей, шукають нетривіальні рішення в управлінській діяльності, в приватному підприємстві. Загадка творчості відноситься багатьма з них до розряду «світових загадок», вирішення яких не передбачає можливості чіткої однозначної відповіді.

Представники різних напрямів в психології і педагогіці по-різному пояснюють природу та особливості творчої особистості. Так, австрійський психолог і психіатр, який вивчав людське несвідоме Зігмунд Фрейд, який розвинув методику вільних асоціацій та тлумачення сновидінь, яку було покладено в основу психоаналізу, вважав, що творча активність є лише результатом сублімації статевого потягу на іншу сферу діяльності [6]. Австрійський психіатр і психолог, послідовник Зігмунда Фрейда, Альфред Адлер засновник індивідуальної психології стверджував, що творчість є підсумком компенсації комплексу недостатності (неповноцінності).

Учень і близький соратник Зігмунда Фрейда швейцарський психоаналітик, психолог, філософ культури, родоначальник аналітичної психології Карл Густав Юнг, який вперше запропонував ряд філософських концепцій: архетип, колективна підсвідомість, комплекс, синхронність, який значно поглибив і розширив уявлення про несвідоме. На думку Карла Юнга, несвідоме зовсім не є «темним океаном» пороків і плотських потягів, які були витиснені зі свідомості у процесі історичного розвитку людини; швидше, це – склад втрачених спогадів, а також апарат інтуїтивного сприйняття, що значно перевершує можливості свідомого мислення. Карл Юнг бачив у творчості прояв архетипів колективного несвідомого [7].

Видатний американський психолог, засновник гуманістичної психології Абрахам Маслоу первинним джерелом творчості вважав мотивацію особистісного зростання – потреба в самоактуалізації, як найповнішої реалізації всіх своїх здібностей і можливостей. Ця потреба на думку Абрахама Маслоу знаходиться на вершині ієрархії потреб і виникає тоді, коли задоволені потреби нижчого порядку. У сучасних дослідженнях приділяється велика увага вивченню якостей творчої особистості. Вивчаючи якості особистості, що «самоактуалізується», А. Маслоу виділяв такі характеристики творчої особистості, як «ефективніше сприйняття реальності», «прийняття (себе, інших, природи)», «спонтанність», «зосередженість на завданні», «автономія, незалежність від культури і середовища», «свіжість оцінки», «демократична структура характеру», «відчуття гумору» та інші.

Сьогодні у науковій літературі серед сучасних позицій науковців

щодо природи творчості виділяють два підходи. Перший підхід (М. О. Бердяєв, Г. Гиргинов, С. О. Грузенберг, А. М. Кочергін, В. І. Журавльов, Л. В. Сохань, А. Г. Спіркін, В. А. Тихонович, В. А. Цапок, В. І. Шинкарук та інші) розглядає творчість як діяльність спрямовану на створення нових суспільно значущих цінностей; основну увагу приділяють критеріям об'єктивної новизни й оригінальності продуктів творчої діяльності. Другий підхід (Л.С. Виготський, І. Г. Канєвська, Н. В. Кічук, В. О. Моляко, К. К. Платонов, Я. О. Пономарьов, В. І. Загвязинський, А. К. Маркова, Н. Д. Нікандров, С. А. Рубінштейн, Л. І. Рувинський, С. О. Сисоева та інші) пов'язує творчість із самореалізацією людини, з розвитком мотивації її творчої діяльності. Критерій творчості є її цінність – особистість самої людини, а не тільки продукт творчої діяльності. Основою та центром творчості є сама особистість, суб'єкт, без якого неможлива творча діяльність, без якого неможлива творча діяльність. У загальній структурі творчої діяльності як системи можна виділити кілька основних підсистем: процес творчої діяльності; продукт творчої діяльності; особистість творця; середовище; умови, в яких проходить творчість.

Питанню феномена творчості та його природи і діагностиці присвячено багато досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених (К. А. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, В. М. Бехтерев, Д. Б. Богоявленська, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, Ф. Гальтон, Дж. Гілфорд, А. С. Грузенберг, Д. Б. Ельконін, Н. К. Енгельмейєр, І. Кант, Г. С. Костюк, А. А. Кроник, Н. С. Лейтес, Н. А. Логінова, Т. Любарт, В. О. Моляко, І. П. Павлов, К. К. Платонов, Я. О. Пономарьов, Н. Ю. Посталюк, Дж. Рензулі, С. Ф. Рибалко, С. Л. Рубінштейн, Р. Стернберг, І. С. Сумбаєв, Б. М. Теплов, Е. П. Торренс, Х. Е. Трік, Ф. Шеллінг та інші).

Якщо підсумувати дослідження психологів та педагогів з цієї проблеми, то до якостей творчої особистості можна віднести: «Неабияка енергія»; «Винахідливість»; «Пізнавальні здібності»; «Чесність, прямота, безпосередність»; «Прагнення до володіння фактами, прагнення до володіння принципами, прагнення до відкриттів»; «Інформаційні здібності»; «Спритність, експериментальна майстерність»; «Гнучкість, здатність легко пристосовуватися до нових фактів і обставин»; «Завзятість, наполегливість»; «Незалежність»; «Здатність визначати цінність явищ і виводів»; «Здібність до співпраці»; «Інтуїція»; «Творчі здібності»; «Прагнення до розвитку, духовного зростання». «Спонтанна гнучкість, адаптивна гнучкість»; «Оригінальність»; «Дивергентне мислення»; «Здатність легко долати розумові кордони і перегородки»; «Здатність поступатися, відмовлятися від своїх теорій»; «Здатність відкидати неістотне і другорядне»; «Здібність до важкої, наполегливої праці»; «Здібність до складання складних структур з елементів, до синтезу»; «Здібність до розкладання, аналізу»; «Здібність до комбінування»;

«Ентузіазм»; «Здібність до самовираження»; «Внутрішня зрілість»; «Скептицизм»; «Сміливість»; «Мужність»: «Терпимість до неясності, двозначності, невизначеності» тощо. Найспецифічнішою рисою творця вбачається несамовитий потяг до творчої діяльності.

Просте перерахування великої кількості всіляких характеристик творчої особистості, звичайно, має певну цінність, але не дає все ж повного уявлення про її структурні особливості, стержневі моменти. Видатний російський психолог, що вніс фундаментальний вклад до вивчення психології творчого мислення та інтуїції; засновник наукової школи Яків Олександрович Пономарьов у своїх роботах [4] поставив завдання розчленування проблеми особистості на її соціологічний і психологічний аспекти, де специфічними особливостями психологічного аспекту стають перш за все засвоєння суб'єктом умов його довкілля і психологічних механізмів створення цих умов. Основним позитивним завданням у психологічному аналізі творчих здібностей Я. О. Пономарьов вважає виявлення здібностей суб'єкта, інтуїтивних рішень, що сприяють знаходженню і їх формалізації. Ключовий при цьому є рівень розвитку внутрішнього плану дій [4].

У роботах Валентина Івановича Андрєєва, на наш погляд, дається інтерактивний підхід до визначення творчої особистості у плані можливостей практичної педагогічної оцінки та самооцінки рівня її сформованості. Учений подає також одну з найкращих і найбільш універсальних класифікацій творчих особистостей. Теоретик-логік характеризується здатністю до широкого узагальнення, класифікації та систематизації інформації. Люди цього типу чітко планують свою роботу, для них характерна висока обізнаність та інтуїція. Теоретик-інтуїтивіст – це тип творчої особистості, для якої характерна здатність генерувати нові, оригінальні ідеї, фантазії, творча уява. Творці цього типу – це великі винахідники, автори нових концепцій, шкіл і напрямів. Практик – це тип творчої особистості, який завжди прагне до експериментальної перевірки своїх нових гіпотез. Організатор володіє високим рівнем здібностей щодо організації колективу для розробки і виконання нових завдань. Під керівництвом таких людей створюються наукові школи і творчі групи. Ініціатор – це тип творчої особистості, для якої характерні ініціатива і натхнення, особливо на початкових етапах розв'язання нових творчих завдань [1, с. 59–61].

Творчість на думку багатьох вчених – це вихід за межі заданої ситуації, і цей вихід має бути чимось мотивований. Російський психолог Михайло Григорович Ярошевський досліджуючи основні напрями вивчення проблеми мотивації наукової творчості [8, с. 204–264], ставить проблему розділення зовнішньої і внутрішньої мотивації. Під «зовнішньою» мотивацією їм розуміється мотивація, «яка витікає не від наочно-історичного контексту наукової діяльності, не від запитів логіки її

розвитку, що формується в задумах окремого дослідника, а від інших форм його ціннісної орієнтації» [8, с. 216]. При цьому форми ці можуть бути вкрай значимі для дослідника, але все таки залишатися «зовнішніми» по відношенню до системи науки, що розвивається. Прикладом «зовнішньої» мотивації може служити честолюбство людини, що використовує наукові заняття як засоби досягнення своїх цілей. «Внутрішня мотивація» заснована на взаємодії між запитами логіки розвитку науки і готовністю суб'єкта їх реалізувати.

Відзначаючи важливість проблеми внутрішнього як чинника наукової творчості, М. Г. Ярошевський аналізує наступні аспекти творчості: 1) питання про співвідношення зовнішньої і внутрішньої мотивації, конфлікти між ними, їх соціальний і психологічний сенс; 2) питання про роль внутрішньої мотивації у становленні особистості вченого; 3) феномен «несприйнятності» учених до нових ідей своїх колег, що виявляється як на макрорівні – при конфліктах між крупними ученими, так і на мікрорівні – у взаєминах між ученим-вчителем і ученим-учнем; 4) проблема єдності внутрішньої мотивації членів наукового колективу, за мету якого ставиться відкриття нового знання, а також проблема найбільш ефективної стратегії керівництва науковим колективом [8].

Д. Б. Богоявленська на підставі результатів проведених експериментів по «методу креативного поля» прийшла до висновку, що випробовуваний має можливість вибору одного з двох різних видів діяльності: з орієнтацією на зовнішню оцінку успішності виконання завдання і з орієнтацією на «внутрішні» критерії оцінки успішності, тобто власне пізнавальна діяльність. Ці види діяльності дуже часто (а саме в ситуації потенційно творчого завдання) виступають як суперечливі, що приводить до конфлікту. Цей конфлікт кожен випробовуваний вирішує типовими для себе способами. Випробовувані, категорично вирішуючи цю ситуацію на користь «зовнішньої» системи оцінок діяльності, не піднімаються вище стимулювально-продуктивного рівня. Велика частина випробовуваних евристичного рівня прагнуть поєднати два види діяльності, наприклад, за рахунок так званого «розведення мотивів», коли аналітична пізнавальна діяльність здійснюється поза експериментом. Випробовувані з домінуванням пізнавальних мотивів демонструють байдужість до зовнішніх оцінок і проявляють вищий рівень інтелектуальної активності. «Мотиваційна структура, орієнтація на ту або іншу систему оцінок робить істотний вплив на характер і протікання пізнавальної діяльності».

Результати наукових досліджень Д. Б. Богоявленської свідчать, що для випробовуваних евристичного рівня типова, як правило, колективістична спрямованість, для стимулювально-репродуктивного – особистісна (на себе). Д. Б. Богоявленська на підставі експериментальних даних, робить висновок, що «домінування особистісної спрямованості,

сфокусованої на собі, переважання егоїстичних тенденцій в особі стає гальмом у пізнавальній діяльності. Д. Б. Богоявленська вказує: «Найбільш сприятливим для прояву інтелектуальної активності (здійснення пізнавальної діяльності, що не стимулює ззовні) є відношення до пізнавальної діяльності як до самостійної цінності, високо значимої для індивіда».

Створена Олексієм Михайловичем Матюшкиним концепція творчої обдарованості дала потужний імпульс розвитку як дослідницьких, так і практичних розробок в області мотивації творчої діяльності. У концепції творчої обдарованості творчість розглядається як центральна ланка психічного розвитку людини, а обдарованість – як творчий потенціал цього розвитку. Системоутворюючі ознаки психологічного феномену обдарованості виступають: домінування пізнавальної мотивації, високі рівні дослідницької активності і здібностей до досягнення оригінальних рішень, прогнозування і створення ідеальних еталонів. О. М. Матюшкин розглядаючи проблему мотивації творчої діяльності, стверджував, що головним джерелом інтелектуального розвитку є пізнавальна потреба особистості. Пізнавальна потреба визначає інтелектуальну активність, що забезпечує задоволення цієї потреби в невідомих знаннях і способах дії.

На основі аналізу ряду робіт зарубіжних і вітчизняних фахівців (Б. Г. Ананьєв, Д. Б. Богоявленська, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, Дж. Гілфорд, А. С. Грузенберг, Д. Б. Ельконін, Н. К. Енгельмейер, Г. С. Костюк, Н. С. Лейтес, Н. А. Логінова, Т. Любарт, В. О. Моляко, І. П. Павлов, Я. О. Пономарьов, Н. Ю. Посталюк, Дж. Рензулі, С. Ф. Рибалко, С. Л. Рубінштейн, Р. Стернберг, Б. М. Теплов, Е. П. Торренс, Х. Е. Трік, Ф. Шеллінг) ми визначили такі погляди на природу мотивів творчості: 1) мотиви творчості породжуються внутрішньою потребою творця до самовираження, становленню себе як особистості; 2) мотиви творчості є результат сублимації сексуальних спонукань у сферу творчості (фрейдизм); 3) мотиви творчості є вираження властивих людині руйнівних-творчих устремлінь; 4) мотиви творчості є прагнення творця реалізувати свою свободу.

Велика частина авторів (К. А. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, В. М. Бехтерев, Д. Б. Богоявленська, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, Ф. Гальтон, Дж. Гілфорд, А. С. Грузенберг, Д. Б. Ельконін, Н. К. Енгельмейер, Г. С. Костюк, А. А. Кроник, Н. С. Лейтес, Н. А. Логінова, Т. Любарт, В. О. Моляко, І. П. Павлов, К. К. Платонов, Я. О. Пономарьов, Дж. Рензулі, С. Ф. Рибалко, С. Л. Рубінштейн, Р. Стернберг, І. С. Сумбаєв, Б. М. Теплов, Е. П. Торренс, Х. Е. Трік). згодна з твердженням, що головною ознакою творчої особистості є наявність внутрішньої мотивації і особистісної спрямованості суб'єкта на процес рішення задачі. Крім того, важливими особливостями є незалежність (автономність) і відвертість розуму (готовність прийняти новий досвід), а також толерантність до

невизначених, парадоксальних ситуацій. Розглядаючи специфіку Я – концепції творчої особистості, дослідники відзначають також такі якості, як упененість в собі, своїх здібностях, певну силу характеру.

На думку відомого українського дослідника творчості Світлани Олександрівни Сисоєвої, оскільки особистість – це системна якість індивіда, то творча особистість – це підсистема особистості, яка характеризується сукупністю творчих якостей індивіда, що забезпечують їй успіх у творчій діяльності. Як зазначає С. О. Сисоєва, – творча особистість – це, з одного боку, суб'єкт творчих соціальних відносин і свідомої творчої діяльності, а з іншого – причина творчої діяльності та соціально-творчих значущих дій, що здійснюються у певному соціальному середовищі [5].

У дослідженні ми експериментально визначили основні найважливіші якості вчителя, що сприяють успішній творчій діяльності та визначили найбільш популярні методики розвитку творчої особистості. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі вищих педагогічних закладів освіти Півдня України. До основної вибірки дослідження було залучено 587 студентів.

Як засвідчили результати експериментального дослідження студенти з високим рівнем творчості становлять лише 48,7 % від загальної кількості респондентів. Вони мають власний погляд на педагогічні постулати, сміливо аналізують свій і чужий досвід, уміло виділяють у ньому найсуттєвіше, висловлюють власні судження, творчо підходять до розв'язання ігрових завдань, активно працюють у проблемних групах, проводять цікаві педагогічні дослідження. На жаль, 51,3 % респондентів відносились до груп із середнім та слабким проявом творчості. Вони менш самостійні у своїх діях і прийнятті рішень, їм часто бракує досвіду творчої діяльності, притаманна низька самооцінка своїх можливостей, невпевненість у позитивному результаті. Багатьом із них властиве репродуктивне мислення, вони часто схильні до стереотипів у діяльності.

В ході експериментального дослідження нам вдалося методом анкетування визначити основні найважливіші якості вчителя, що сприяють успішній творчій діяльності: здатність до нестандартного рішення – 78,3 %; пошуково-проблемний стиль мислення – 85,5 %; уміння створювати проблемні, нестандартні навчальні і виховні ситуації – 93,4 %; оригінальність у всіх сферах своєї професійно-педагогічної діяльності – 47,3 %; творча фантазія, розвинена уява – 78,3 %; специфічні особистісні творчі якості – 85,5 %.

Серед характерологічних особливостей творчої особистості студенти визначають: відхилення від шаблону – 93,4 %; оригінальність – 85,5 %; ініціативність – 78,3 %; наполегливість – 85,5 %; висока самоорганізація – 78,3 %; працездатність – 47,3 %; сміливість – 47,3 %; готовність до ризику – 47,3 %; винахідливість – 93,4 %; цілеспрямованість – 85,5 %; оптимізм –

47,3 %, ентузіазм – 47,3 %; настирливість – 47,3 %; упевненість – 54,7 %; кмітливість – 54,7 %; інтуїтивне відчуття нового та оригінального – 47,3 %.

Найбільш популярними методиками розвитку творчої особистості серед студентів є: «Метод гірлянд випадкових асоціацій» – 45,3 %; «Евристичний діалог Сократа» – 53,4 %; «Метод мозкової атаки» – 76,1 %; «Метод пошуку ідей у малій групі» – 68,2 %; «Метод ефективної записної книжки Дж. В. Хейфіля» – 39,5 %; «Метод синектики. Дж. Гордона» – 45,3 %.

Проведене дослідження показує, що творча діяльність в тій або іншій мірі властива кожній людині. Творча діяльність так само невід’ємна від людини, як здатність мислити, говорити і відчувати. Творчість передбачає процес створення чого-небудь нового, причому процес незапрограмований, непередбачуваний, раптовий. Найважливішою рисою творця є сильна і стійка потреба в творчості. Творча особистість не може жити без творчості, вона бачить в ньому головну мету і основний сенс свого життя. До якостей творчої особистості можна віднести: винахідливість, гнучкість, наполегливість, оригінальність, скептицизм, сміливість, концентрації уваги, вразливість, сприйнятливність, інтуїція, могутня фантазія, дар передбачення, обширність знань, ухилення від шаблону, ініціативність, завзятість, висока самоорганізація, працездатність тощо.

На підставі результатів теоретичного та експериментального дослідження можна визначити напрями можливих подальших пошуків адекватного уявлення про об’єктивну складність творчого акту. На наш погляд, перспективним є вивчення механізмів творчої діяльності. Важливе практичне значення мають дослідження впливу тренінгів (заснованих на індивідуальному і груповому вирішенні оригінальних завдань) на розвиток творчих здібностей, гнучкості, продуктивності творчої діяльності. В цілому, проблема особливостей творчої особистості потребує подальшої розробки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В. И. Андреев. – Казань : Казанский университет, 1988. – 238 с.
2. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
3. Богоявленская Д. Б. «Субъект деятельности» в проблематике творчества / Д. Б. Богоявленская // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 35–41.
4. Пономарев Я. А. Психология творчества и педагогика / Я. А. Пономарев. – М. : Педагогика, 1976. – 280 с.
5. Сисоева С. О. Основи педагогічної творчості вчителя : навчальний

- посібник / С. О. Сисоєва. – К. : ІСДОУ, 1994. – 112 с.
6. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы / А. Фрейд. – М. : Педагогика, 1993. – 144 с.
 7. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг. – М. : Издательская группа «Прогресс» : «Универс», 1994. – 336 с.
 8. Ярошевский М. Г. Проблемы научного творчества в современной психологии / М. Г. Ярошевский. – М. : Наука, 1977. – 172 с.
 9. Taylor C. W. Various approaches to and definitions of creativity / C. W. Taylor // *The nature of creativity*. Cambridge : Cambr. Press. – 1988. – P. 99–126.
 10. Torrance E. P. The nature of creativity of manifest in testing / E. P. Torrance // *The nature of creativity*. Cambridge : Cambr. press. – 1988. – P. 43–75.